

مؤلفه‌های حقوق شهروندی کودکان در

سیره رضوی

دریافت: ۱۳۹۹/۵/۱۳ پذیرش: ۱۳۹۹/۸/۱۵

علی غلامعلی^۱، افشین جعفری^۲

چکیده

حقوق شهروندی مفهومی عام و جهان‌شمول است که ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مدنی داشته و قابل تسری به همه گروه‌های سنی و جنسیتی نیز است. کودکان نیز به عنوان بخش مهمی از جامعه، حقوق خاصی دارند که نزد اسناد بین‌المللی در قالب کنوانسیون حقوق کودک نمایان است. در همین باره، می‌توان به برخی جنبه‌های حقوق کودکان در اسلام در قالب حقوق شهروندی اشاره کرد. هدف اصلی این نوشتار بررسی مؤلفه‌ها و عناصر حقوق شهروندی کودکان در سیره رضوی است. سؤال این است که مصادیق و مؤلفه‌های حقوق شهروندی کودکان در سیره رضوی شامل چه مواردی است؟ این بررسی نشان می‌دهد حقوق کودکان از جمله سلامت در قالب اصول تغذیه و بهداشت فردی و خانوادگی، فراهم شدن آرامش و آسایش در خانه، دین محوری و تأکید بر جنبه‌های معنوی و مذهبی در تربیت کودکان، آموزش و تربیت عقلانی کودکان، رفتار محبت‌آمیز و توأم با دوستی و محبت، همگی در سیره عملی و احادیث روایت شده از امام رضا علیه‌السلام قابل مشاهده است. تکیه سنت رضوی بر حقوق خاص کودکان الگویی برای حقوق شهروندی اسلامی در نظر گرفته می‌شود که می‌تواند در قالب اسناد الزام آور حقوقی نیز قابل طرح باشد.

کلیدواژه‌ها: سیره رضوی، حقوق شهروندی، امام رضا (علیه‌السلام)، حقوق کودکان.

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران: (نویسنده مسئول): aligholamalipour@gmail.com

۲. استادیار گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران: jafariafshin@yahoo.com

مقدمه

کودکان امروز آینده‌سازان جامعه فردا هستند و از این لحاظ شناسایی و در نظر گرفتن حقوق آنان در قالب حقوق شهروندی نقش مهمی در رشد و تربیت آنان دارد؛ بنابراین اهتمام به حقوق آن‌ها ارتباط وثیقی با وضعیت جامعه انسانی دارد. مکتب‌ها و ادیان مختلف در این زمینه بر اساس مقتضیات سرزمینی و اجتماعی و اعتقادی برنامه‌هایی در نظر گرفته‌اند و البته این‌ها از جایگاه و حقوق یکسانی برخوردار نبوده‌اند. افزون بر این‌ها مسئله کودکان منجر به انباشت موضوعات مختلفی درباره حقوق کودک در سیستم‌های حقوقی ملی و فراملی شده و از جمله دغدغه‌های مهم افراد مسئول و متعهد قرار گرفته و جامعه جهانی و بین‌المللی هم بالتبع دستورالعمل‌ها و مقررات مختلفی در این راستا وضع کرده‌اند. در آموزه‌های فقهی مبتنی بر تقریر معصومان (علیهم السلام)، حقوق متعددی برای کودکان در نظر گرفته شده و هرگونه تعدی و تضییع حقوق این قشر آسیب‌پذیر مورد نهی شارع قرار گرفته است (فصیح رامنندی، ۱۳۹۸: ۸۸). در همین زمینه، با غور و تفحص در آیات و روایات و سیره معصومان (علیهم السلام) می‌توان نشانه‌ها و عناصری از حقوق شهروندی را پیدا کرد که می‌تواند باعث رشد و تربیت کودکان در دوران مختلف زندگی شود.

دین اسلام هم به مسائل کودکان توجه خاص و جایگاه خاصی مبذول داشته است. اسلام والدین را امانتداران کودک معرفی می‌کند که باید برای آموزش و پرورش روحی و جسمی او کوشا باشند. در این زمینه پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به حفظ شخصیت و کرامت توجه داد و فرمود: «أَحِبُّوا الصَّبِيَّانَ وَ أَزْهَمُوهُمُ» (کلینی، ۱۳۵۹، ج ۶: ۴۹)؛ «کودکان را دوست بدارید و به آنان ترحم و شفقت نمایید». همچنین امیر المومنین (علیه السلام) نیز می‌فرماید: «اكرموا اولادكم و احسنوا آدابهم» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱: ۴۷۶)؛ فرزندان‌تان را گرامی بدارید و به شایستگی تربیت کنید تا مورد مغفرت قرار گیرید». موارد ذکر شده تنها بخشی از راهبردهای پیشوایان دینی در خصوص احترام به شخصیت کودک و محبت و ملاحظت و احساس مسئولیت در برابر اوست و نشان می‌دهد تا چه اندازه در آینه روایات از حقوق کودکان دفاع شده است و می‌توان در آن منشوری برای تضمین واقعی حقوق کودکان

معرفی نمود که در قالب حقوق شهروندی قابل مشاهده است. ضرورت این موضوع مهم هم انکارناپذیر است؛ چرا که قلم ترسیم شخصیت جامعه فردا در دستان کودکان است و نقش و جایگاه آن‌ها در ساختن جامعه مطلوب اهمیت زیادی دارد. پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به این سؤالات است:

حقوق شهروندی در اسلام و سیره رضوی دارای چه مؤلفه‌ها و عناصری است؟ آموزه‌های حقوق شهروندی اسلامی بر پایه سیره رضوی تا چه اندازه می‌تواند باعث تحقق حقوق کودکان در جامعه معاصر گردد؟ روش این پژوهش، توصیفی تحلیلی است که با بهره‌گیری از آیات و روایات به خصوص سیره امام رضا (علیه السلام) و دیدگاه‌های فقها و اسلام‌شناسان به جمع‌آوری اطلاعات اقدام شده است.

پیشینه تحقیق

تحقیقات متعددی درباره حقوق کودکان در حیطه اسناد بین‌المللی و حقوق اسلامی نگاشته شده است که به برخی از مهم‌ترین آنان پرداخته می‌شود:

فصیح رامندی (۱۳۹۸) در یکی از مقالات خود، واکاوی سیره رضوی در نحوه نام‌گذاری کودک، تأکید بر وضوح نسب، تابعیت را به عنوان مصادیق هویت کودک و حقوق معنوی وی می‌داند و از این جهت سیره رضوی را نمونه کاملی از حقوق معنوی کودک در نظر می‌گیرد. شریفی و لطفی قادیکلانی (۱۳۹۷) نیز در مقاله خود به بررسی سبک زندگی قبل از تولد کودک می‌پردازند. به عقیده نویسندگان، اموری همانند انتخاب همسر شایسته، رعایت آداب معاشرت، مراقبت‌های بارداری، انتخاب نام نیکو، عقیقه کردن، اذان گفتن در گوش کودک و... را از جمله ویژگی‌های سبک تربیتی رضوی می‌دانند. از دیگر تحقیقات اخیر، مقاله زرنشان و رضوانی منفرد (۱۳۹۶) بوده است و بر این نکته تأکید می‌کنند که هر چند در جامعه بین‌المللی، در نزد دولت‌ها و معاهدات حقوق بشری بر اهمیت شیر مادر در تغذیه نوزاد تأکید شده است، اما سند الزام‌آوری در این زمینه وجود

ندارد. در نظام حقوقی اسلام نیز مقررات خوبی در این زمینه وضع شده است که آن هم در سطح اسناد حقوقی غیر الزام‌آور باقی مانده است. میرمحمدی (بی‌تا) نیز در مقاله خود حمایت از حقوق کودکان در حوزه‌های مختلف از جمله حق بهداشت، حق پیشرفت و تحصیل را از جمله مصادیق حقوق کودکان می‌داند که به طور عام در آموزه‌های حقوق اسلام و حقوق بین‌الملل بر شکل‌گیری بهترین منفعت برای کودکان و کاستن از نزاع‌های خشونت‌بار علیه آنان تأکید دارند. با این حال، آموزه‌های اسلام به طور جزئی به این حقوق بیشتر تأکید می‌کنند.

پژوهش‌های ذکر شده هر یک به جنبه‌ای از حقوق اسلام و معاهدات حقوقی بین‌المللی درباره حقوق کودکان می‌پردازند و از این لحاظ، پژوهش حاضر نیز به دلیل بررسی حقوق کودکان با پژوهش‌های مذکور همسو است. اما از آنجا که پژوهش حاضر، به بررسی سیره عملی و نظری امام رضا (علیه السلام) درباره حقوق شهروندی کودکان می‌پردازد، می‌توان گفت رویکرد جدیدی در پیش گرفته است.

۱. مبانی نظری؛ کودک و مشخصه‌های آن

کودک به معنای انسان کم‌سنی است که هنوز بزرگ و بالغ نشده است. واژه بچه (اگر به معنای فرزند نباشد) نیز بیشتر به همین معنا به کار می‌رود. واژه شیرخوار، معنایی خاص‌تر دارد و صرفاً به دوره شیرخوارگی کودک گفته می‌شود. نوزاد نیز به دوره شیرخوارگی و اندکی پس از آن اطلاق می‌شود (دهخدا، ۱۳۶۵، ج ۱۳: ۳۹۹). کودکی به محدوده سنی‌ای گفته می‌شود که از تولد تا دوران بلوغ را در بر می‌گیرد. در روان‌شناسی رشد کودکی را از منظر سیر رشدیافتگی به چهار مرحله تقسیم می‌کنند: نوپایی (یادگیری راه رفتن)، دوران کودکی آغازین (سن بازی)، دوران کودکی میانه (سن مدرسه) و نوجوانی (گذار از سن بلوغ و بالغ شدن). کودک حیاتی اتکالی دارد، تحت حضانت و ولایت دیگران است، تازه به دوران رسیده است، القائات و تلقینات دیگران در او به شدت مؤثر است، از خود طرحی، فکری و بینشی شناخته شده و منسجم ندارد، شدیداً رنگ‌پذیر و دارای

جنبه انفعالی است، بسیار انعطاف‌پذیر است، در مسیر تشکیل و تکون شخصیت است و... چنین فردی در مرز سنی تولد تا ۱۱ سالگی است. کودک در این مقطع سنی، به دنبال یافتن الگوهاست و نقش مدل‌ها در او بسیار نیرومندان‌ه اثر می‌گذارد. اگر فردی به عنوان قهرمان، یا انسانی برتر در دل او جا کند، سعی خواهد داشت رفتار خود را با او تطابق دهد (قائمی، ۱۳۸۸: ۱۶).

علمای حقوق ذیل کلمه «صغیر» می‌گویند: «پسر و دختری که به بلوغ شرعی نرسیده است از محجورین است، به محض رسیدن به بلوغ حجر او محو می‌شود، بدون این که احتیاج به صدور حکم از سوی حاکم شرع باشد، اگر پیش از بلوغ به حدی رسد که دارای تمیز باشد او را صغیر ممیز گویند» (لنگرودی، ۱۳۸۱، ج ۳: ۲۳۵۲). در وجود کودک، خلاقیت و سائقه‌های فی البداهه و جذب به سوی لذت و سرگرمی و مدیریت بازی نهفته است، زیبایی را می‌شناسد و از تحمیل بیزار است، سرشار از خلاقیت و معنویت است، با خلوص روح و پذیرندگی زلالی‌ها، بی‌آنکه قصد کند، به طبیعت نزدیک است، به انسان نخستین نزدیک است (کیانوش، ۱۳۹۰: ۱۷). از نظر فقها کودک کسی است که به حد بلوغ نرسیده باشد. در اصطلاح فقهی به فرزند انسان از زمان تولد تا ابتدای بلوغ، کودک اطلاق می‌شود. این تعبیر در بسیاری از مباحث به چشم می‌خورد. مثلاً در باب تبعیت طفل از والدین در حکم اسلام، در کلمات بعضی از فقیهان آمده است: «حکم طفلی که به سن بلوغ نرسیده مطلقاً (پسر باشد یا دختر) از نظر مسلمان یا کافر بودن، حکم والدین اوست و در احکامی مثل طهارت و نجاست، از آن‌ها تبعیت می‌نماید (شهید ثانی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۱۴۰). صاحب جواهر الکلام بلوغ را نیز این‌گونه تعریف کرده‌اند: «بلوغ همان انتهای مرحله صغر و کودکی و دخول در مرحله تکلیف است (نجفی، ۱۳۷۹، ج ۲۶: ۵۴). همچنین در فقه اسلامی، کودک به ممیز و غیر ممیز تقسیم می‌شود. کودک ممیز کودکی است که خوب و بد، و نفع و ضرر را از هم باز شناسد و اجمالاً از داد و ستدها و معاملات سر در بیاورد (حلی، ۱۳۵۹، ج ۷: ۳۰۶). آماره تحقق بلوغ هم یکی از نشانه‌های کیفی (مانند احتلام) یا کمی (مانند سن) است و از این‌رو، با اینکه حداکثر سن بلوغ برای همه یکسان است، حداقل آن در افراد، متفاوت است. همچنین تحقق رشد برای اهلیت یافتن اشخاص در پاره‌ای امور، ضروری انگاشته می‌شود.

کودک در حقوق ایران نیز دارای شاخصه‌ها و مؤلفه‌هایی است. در نظام‌های حقوقی گوناگون، کودک با معیارهای متفاوتی تعریف شده است. در اغلب نظام‌های جدید حقوقی، تعریف کودک ناظر بر سن انسان است و سن، تنها عامل تمایز دوره کودکی از بزرگسالی است؛ ولی در فقه و حقوق اسلامی، پایان کودکی، ناظر بر بلوغ فرد است که مراد از آن، آغاز مرحله‌ای از زندگی است که از یک سو، با پدید آمدن برخی دگرگونی‌های جسمی از جمله شکوفایی غریزه جنسی، آمادگی توالد و تناسل به وجود می‌آید و از سوی دیگر، قوای عقلی، ادراکی و روانی رشد می‌یابد. بالغ شدن، معیار ورود از دوره کودکی به بزرگسالی است و سن فقط یکی از آماره‌های بلوغ است (امامی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۲۴۴). بر مبنای حقوق ایران، کودک به کسی اطلاق می‌شود که از نظر سن به رشد کامل جسمی و روحی برای شرکت در مسائل اجتماعی و حتی خانوادگی نرسیده باشد؛ بنابراین، اصل بر این است که کودک با رسیدن به سن معین، از نظر طبیعی و قوای هوشی تحول پیدا کرده و از نظر روحی و جسمی آمادگی شرکت در زندگی اجتماعی و خانوادگی را پیدا می‌کند که می‌توان از آن توجه به معیار بلوغ را دریافت نمود (فصیح‌رامندی، ۱۳۹۸: ۸۸). با این اوصاف، حقوق شهروندی کودکان در نزد آموزه‌های دین اسلام متعدد و گسترده است.

۲. مؤلفه‌های حقوق شهروندی کودکان در سیره رضوی

امروزه حقوق کودکان در ابعاد مختلف آن یکی از موضوعات مهم در اسناد بین‌المللی و داخلی است. کنوانسیون حقوق کودک (۱۹۸۹) پروتکل‌های اختیاری کنوانسیون حقوق کودک شامل پروتکل اختیاری فروش، فحشا و هرزه‌نگاری کودکان، پروتکل اختیاری مشارکت کودکان در درگیری‌های مسلحانه و پروتکل اختیاری درباره طرح شکایات فردی، کنوانسیون حمایت از حقوق کارگران مهاجر و اعضای خانواده آن‌ها (۱۹۹۰)، در ارتباط با حقوق کودکان است. از دل همین اسناد و اعلامیه‌ها، حق بر سلامتی، حق بر آموزش کودکان، حق بر زندگی مطلوب و شرایط مناسب اقتصادی و اجتماعی و ... نیز استخراج شده است.

مهم‌ترین کنوانسیون که به طور مشخص به حقوق کودکان پرداخته و حقوق کودکان به عنوان افراد بشری و شهروندی قابل استخراج است، کنوانسیون حقوق کودک است. این کنوانسیون در نوامبر ۱۹۸۹ در ۵۴ ماده تصویب شده و همانند اعلامیه جهانی کودک مصوب ۱۹۵۹ بر حمایت همه‌جانبه از کودکان به خصوص در امر آموزش تاکید دارد و ماده ۲۸ این کنوانسیون بر این حق اذعان می‌نماید. همچنین بند ۲ ماده ۳ وظیفه اصلی مراقبت و حمایت از کودک را بر عهده دولت‌های عضو قرار داده است؛ ولی اضافه می‌کند که دولت‌ها باید حقوق و وظایف والدین، سرپرستان قانونی و دیگر افرادی را که از نظر قانونی در قبال کودک مسئولیت دارند، مورد توجه قرار دهند، در حالی که ماده ۵ بدون اینکه نامی از دولت به میان آورد، از مسئولیت‌ها، حقوق و وظایف والدین، سرپرستان قانونی و خانواده در معنای گسترده آن برای هدایت و راهنمایی کودک در مسیر تحقق حقوق مندرج در کنوانسیون سخن گفته و ماده ۱۸ نیز مسئولیت اصلی رشد و بالندگی کودک را به عهده والدین و سرپرستان قانونی گذاشته است (Cullen, 1993: 154-155). جمهوری اسلامی ایران برخی از اسناد مهم حقوق بشری نظیر اعلامیه جهانی حقوق بشر، میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، کنوانسیون حقوق کودک (۱۹۸۹) و... را که حاوی مقرراتی در راستای ترویج و آموزش حقوق بشر است، به تصویب رسانده و عضویت در بسیاری از اسناد حقوق بشری نظیر اعلامیه وین و برنامه عمل (۱۹۹۳) را که در آن تاکید زیادی بر امر آموزش حقوق بشر گردیده، پذیرفته است (مهرپور، ۱۳۹۲: ۱۴). به همین دلیل و در سطح کلی، جمهوری اسلامی ایران تا حدود زیادی به معاهدات و اعلامیه‌های بین‌المللی در زمینه حقوق بشر کودکان پایبند است و حتی ستادها، نهادها و سازمان‌های دولتی و غیردولتی نیز در داخل کشور در زمینه مسائل حقوق کودکان فعالیت می‌کنند. با این حال، آموزه‌های دینی، فقهی، آیات و روایات و همچنین دیدگاه‌های اسلام‌شناسان درباره حقوق کودکان همواره عامل مهمی در ترسیم نقشه راه حقوق کودکان در ایران بوده است. به طور مشخص، سیره رضوی یکی از این منابع است که به برخی از مؤلفه‌های اساسی آن در زمینه حقوق کودکان پرداخته می‌شود:

۲-۱. دین محوری و آموزش رویکرد دینی

حقوق شهروندی در اسلام دارای تفاوت‌های قابل توجهی با حقوق شهروندی در غرب است؛ زیرا حقوق شهروندی در غرب یا آموزه‌های حقوق بین‌الملل، بر مبنای برابری در پیشگاه قانون عرفی و دارای ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مدنی است. همچنان که در این زمینه بیان می‌شود شهروند شدن، به دست آوردن موقعیتی حقوقی، برابر با سایر شهروندان، برخوردار شدن همگام با آن‌ها از برخی حقوق و داشتن وظایف مشترک است (گای، ۱۳۹۰: ۳۱). مطابق این تعریف، شهروندی مفهومی است که ارتباط نزدیکی با دولت ملت دارد. چرا که شهروندی به سبب اینکه در یک جامعه انسان‌هایی با حقوق و تکالیف برابر باشند، معنا می‌یابد. شکل ساده شهروندی به معنای حضور در سیاست و اجتماع است که به هیچ وجه نقش منفعل و منفک از جامعه را نمی‌پذیرد (Bosniak, 2008:21). با این اوصاف، حقوق شهروندی در اسلام گامی فراتر از مفاهیم و مؤلفه‌های مطرح شده و ابعاد معنوی و روحانی آن بسیار برجسته است؛ زیرا در حقوق شهروندی اسلامی، اصل اساسی رابطه توأمان دین و سیاست مطرح است (مصباح یزدی، ۱۳۹۴: ۴۹). این حقوق عام و فراگیر و قابل تسری به حقوق کودکان به عنوان شهروندان جامعه نیز است.

اولین پیامی که می‌توان درباره حقوق شهروندی کودکان در سیره رضوی بیان کرد، خداجویی و حرکت در مسیر الهی، روشنی‌بخش پیام سیره رضوی درباره حق کودکان است. زیرا اصل خداجویی و خدامحوری اساس زندگی انسان‌ها به شمار می‌رود و فقدان آن به معنای رهایی انسان از توحید و رفتن به زیر پرچم شیطان و طاغوت است. مطابق آیه شریفه زیر که اصل خدامحوری را بدین گونه بیان می‌کند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (رعد، ۵۴)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هر کس از شما، از آیین خود باز گردد (به خدا زبانی نمی‌رساند) خداوند جمعیتی را می‌آورد که آن‌ها را دوست دارد و آنان (نیز) او را دوست دارند؛ در برابر مؤمنان متواضع، و در برابر کافران سرسخت و نیرومندند؛

آن‌ها در راه خدا جهاد می‌کنند، و از سرزنش هیچ ملامتگری هراسی ندارند. این فضل خداست که به هر کس بخواهد (و شایسته ببیند) می‌دهد؛ و (فضل) خدا وسیع و خداوند داناست.

دین محوری در سیره رضوی هنگامی میسر است که بتوان با دسیسه‌های درونی و شیطانی مبارزه و از همان ابتدا راه را برای تربیت فرزندان صالح فراهم کرد. یکی از شروط اساسی برای دستیابی به این هدف مهم، دوری جستن از مسیر شیطانی است. این مسئله در دین مبین اسلام و سیره رضوی حائز اهمیت است. در این زمینه دوراه پیش روی انسان‌ها گذاشته می‌شود تا از طریق آنان، مسیر زندگی فرزند خود را مبتنی بر آموزه‌های دینی به پیش ببرند: یکی آموزش و فراگیری نماز و دوم، بهره‌گیری از قرآن و کلام خداوندی. در همین باره، امام رضا (علیه السلام) درباره نماز خواندن کودکان می‌فرماید: «پسران باید در سنین هفت سالگی به نماز وادار شوند» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۳: ۴۳۶)؛ بنابراین یکی از حقوق کودکان به عنوان شهروندان این است که والدین نماز را به آنان تعلیم و آن را در عمل نیز انجام دهند. هر چند انجام عمل نماز در هفت سالگی زیر سن بلوغ محسوب می‌شود؛ اما این تأکید به دلیل جنبه‌های مثبت و سازنده آن و آموزش فرزندان برای تعلیم آنان در سنین بلوغ و بعد از آن است. به علاوه اینکه، فراگیری نماز در این سن، عادت کردن فرزند به اعمال نیک و دوری از اعمالی است که ممکن است باعث دوری وی از مسیر الهی شود. در کنار آموزش نماز، تعلیم قرآن و آموزه‌های روشنگرانه آن، قدم بعدی برای آموزش کودکان محسوب می‌شود. همچنان که امام رضا (علیه السلام) می‌فرماید: «برای خانه‌های خود، نصیب و بهره‌ای از قرآن (به تلاوت آن) قرار دهید. زیرا هرگاه قرآن در خانه خوانده شود، (در رزق و روزی و سایر امور) بر اهل آن گشایش و آسایش قرار داده شود (و خیر و برکت و لذت زندگی در آن بسیار گردد)، و ساکنین آن در معرض ازدیاد و افزایش نعمت باشند و چون در خانه قرآن خوانده نشود فشار و سختی (و گرفتاری در امور دیگر) بر اهل آن رو آورد و خیر و نیکی و برکت آن کاهش یابد و ساکنین آن در کمبود (نعمت و شادی و نشاط) باشند» (آشتیانی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۱۰۹). علاوه بر این، در حدیثی نقل شده از امام رضا (علیه السلام) نقل کرده‌اند که از امام صادق (علیه السلام) پرسیدند: چه سزای است که هر چه زمان

بیشتری بر قرآن می‌گذرد و هر چه بیشتر تلاوت می‌شود، بر طراوت و تازگی‌اش افزوده می‌گردد؟ در جواب فرمودند: برای اینکه قرآن تنها برای یک زمان و برای یک امت نازل نشده، بلکه برای همه زمان‌ها و همه مردمان نازل گردیده است. بنابراین خداوند متعال قرآن را به گونه‌ای نازل فرموده که بر زمان‌ها و افکار پیشی گیرد و در هر عصری، مفاهیم تازه‌ای از معارف بلند آن کشف شود (محمدی‌شهری، ۱۳۷۷، ج ۸: ۷۰)؛ بنابراین احکام اسلام در فطرت و نهاد بشر جای دارد. از این رو ماندگار و بیان‌کننده همه خواست‌های بشر است که نقش مهمی در دستیابی کودکان به حقوق شهروندی دارد.

۲-۲. حق بر آموزش و عقلانیت فرزندان

آنچه الگوی اسلامی تربیت عقلانی را متمایز می‌سازد، معرفی عقل به عنوان منبع دینی و گشودن بابی گسترده از ارزش‌های عقلی به روی انسان است (خطیبی، ۱۳۹۱: ۵). ارزش‌های عقلی در اسلام بسیار فراتر از ارزش‌های ذهنی بوده و شامل ارزش‌های عقلی عملی نیز می‌شود به همین دلیل، یکی از اصول اساسی در حق بر آموزش آن است که متناسب با سن، شخصیت و جایگاه کودکان در خانواده و جامعه با آنان رفتار شود و نسبت به آموزش و اصلاح و تغییر رفتارهای آنان بر اساس الگوهای تربیتی و فقهی - حقوقی عمل کرد. به طور کلی، مفهوم آموزش تغییر دانش، نگرش و تعامل با دیگران است (هاشمی، ۱۳۹۴: ۶) که برای کودکان نیز صدق می‌کند. در نزد اسناد بین‌المللی، این حق منحصر به سن خاصی نیست و در برگیرنده همه انسان‌ها با هر سن، جنس، طبقه اجتماعی و اقتصادی است (یونسکو، ۱۹۹۷). به نظر می‌رسد در نظر گرفتن حق آموزش و پرورش عقلانیت فرزندان یکی از عناصر حقوق شهروندی در سیره رضوی است که به برخی از نشانه‌ها و مصادیق آن پرداخته می‌شود. در این زمینه از امام رضا (علیه السلام) روایت شده است که می‌فرماید: «حَدَّثَ النَّاسَ بِمَا يَعْرِفُونَ، وَ اَنْزَلَهُمْ مِمَّا لَا يَعْرِفُونَ» (عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۴۵۶)؛ با مردم طبق فهم و دانش آن‌ها سخن بگو و از آنچه درک نمی‌کنند، دست بکش. علاوه بر این، یکی دیگر از اصول مهم در این زمینه پرورش روحیه عقلانی و شجاعت

در فرزندان است که تنها با حمایت و پشتوانه خانواده‌ها قابل حصول است. در این زمینه نیز می‌توان به سیره رضوی اشاره کرد که بر اهمیت استدلال عقلانی به عنوان امری برای پیشبرد امور کودکان در همان دوران و بزرگ‌سالالی تأکید شده است. در این زمینه، بنان بن نافع نقل می‌کند که روزی مأمون از جایی که حضرت جواد (علیه السلام) با کودکان بازی می‌کرد، می‌گذشت. کودکان از ترس میدان بازی را ترک کردند و تنها حضرت جواد (علیه السلام) آنجا ایستاد. مأمون از او پرسید: چرا همراه بچه‌ها فرار نکردی؟ فرمود: گناهی مرتکب نشدم تا از ترس بگریزم و جاده هم تنگ نیست تا آن را برایت باز کنم، از هر جا می‌خواهی عبور کن. مأمون [از این پاسخ تعجب کرد و] پرسید: تو کیستی؟ حضرت در جواب فرمود: من محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب (علیه السلام) هستم (مظفری، بی تا: ۲۱۱). این روایت نشان می‌دهد که متوسل شدن فرزندان امام رضا (علیه السلام)، به استدلال و طرح دیدگاه خویش نشانگر پرورش در محیطی است که به جای توسل به خشونت یا اقدام به فرار، شجاعانه از عمل خویش دفاع می‌کند و دیدگاه خود را مطرح می‌کند؛ در سیره رضوی، رشد درک و فهم و قدرت استدلال کودکان نیازمند بهره‌گیری از آموزه‌های دینی و عقلی به صورت همزمان است؛ بنابراین هنگامی که تربیت عقلانی در کودکان، مورد توجه قرار می‌گیرد در کنار آموزش و تربیت دینی نیز جایگاه خاصی پیدا می‌کند که به صورت توأمان به رشد عقلی فرد کمک می‌کنند.

لازمه رسیدن به چنین سطحی از اندیشه و استدلال، بهره‌مندی از روحیه پرسشگری و مطالبه‌گری است. امام رضا (علیه السلام) همچنین فرمودند: «تَفَقَّهُهُوا وَ اِلَّا اَنْتُمْ اَعْرَابٌ جُهَالٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۸: ۳۶۴)؛ تفقه کنید و الا شما، اعراب جاهلی [همچون اعراب بادیه نشین] خواهید بود. ضمن اینکه ناتوانی انسان‌ها و از جمله کودکان در دستیابی به اعمال و رفتارهای صالح، باعث می‌شود تا برای فهم این اعمال و پیدا کردن مسیر درست به کسانی رجوع کنند که درک و فهم بیشتری از تعالیم و آموزه‌های دینی دارند. در روایتی دیگر از امام رضا (علیه السلام) نیز می‌خوانیم: «مَنْزِلَةُ الْفَقِيهِ فِي هَذَا الْوَقْتِ كَمَنْزِلَةِ الْاَنْبِيَاءِ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ» (همان: ۶۵)؛ جایگاه و منزلت فقیه در این وقت و زمان مانند منزلت انبیاء در میان بنی اسرائیل است. بنابراین فقیه کسی است که آموزش حقوق شهروندان

را که در اینجا کودکان مد نظر است، مورد توجه قرار می‌دهد. در این روایت، مقام کسی که تفقه در دین می‌کند، چنان بلند معرفی می‌شود که او را هم‌پایه و هم‌ردیف انبیای قوم بنی‌اسرائیل می‌نشانند. معلوم می‌شود تعلیمات دینی کودک از حقوق کودک است و همین مسئله امروزه نیز یکی از پایه‌های حقوق شهروندی اسلامی در نظر گرفته می‌شود.

راه آموزش و پایبندی کودکان به رفتارها و قواعد شهروندی در آموزه‌های رضوی، تکیه بر قرآن و رهنمودهای ناب آن است. چه اینکه، از جمله راه‌های تعالی و رشد معنویت و باورهای دینی در خانواده، همجواری و در محضر قرآن بودن است و به راه‌های گوناگون باید تعالیم قرآن در بین افراد خانواده، شناخته‌شده و عمل شود. در همین باره، امام رضا (علیه السلام) فرموده است: «اجْعَلُوا لِلْيُتُوكُمْ نَصِيْبًا مِّنَ الْقُرْآنِ فَإِنَّ الْبَيْتَ إِذَا قُرِئَ فِيهِ الْقُرْآنُ يُسَّرُ عَلَى أَهْلِهِ وَ كَثَرَ خَيْرُهُ وَ كَانَ سُكَّانُهُ فِي زِيَادَةٍ» (فیض کاشانی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۲۲۰)؛ برای خانه‌های خود، بهره‌ای از قرآن کریم، قرار دهید؛ زیرا در خانه‌ای که قرآن قرائت شود، گشایش برای ساکنانش فراهم آید و خیرش فراوان شود و اهل خانه در برکت و فرونی باشند.

۲-۳. حق مراقبت و آسایش کودک

در حقوق شهروندی مد نظر رضوی، مراقبت از کودک به عنوان انسانی که توانایی چندانی برای تشخیص خوب از بد را ندارد یا توانایی جسمی و جانی کافی برای این موضوع ندارد، بسیار حائز اهمیت است. از مصادیق این حق، حق مراقبت بهداشتی از کودک است که در همین زمینه امام رضا (علیه السلام) درباره بهداشت کودک نیز فرموده است: «قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: اغْسِلُوا صِبْيَانَكُمْ مِنَ الْعَمْرِ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ يَشْتُمُ الْعَمْرَ، فَيَفْرَعُ الصَّبِيَّ فِي زُقَادِهِ وَيَتَأَدَّى بِهِ الْكَاتِبَانَ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰۱: ۹۱)؛ حضرت رسول ﷺ فرمود: کودکان خود را از آلودگی ناشی از چربی بشوید و پاکیزه کنید؛ زیرا شیطان، بوی چربی را استشمام می‌کند و در خواب، کودک را به وحشت می‌اندازد و فرشتگان موکل او، آزار می‌بینند. اهمیت سلامت کودکان در سیره رضوی تا جایی است که آن امام بزرگوار و رؤوف، ریزترین مسائل را نیز مورد توجه قرار می‌دهد و به اصطلاح، درخت کودکی را

با مراقبت و در عین برخورداری از سلامت کامل مورد مراقبت خویش قرار می‌دهد. این توصیه‌ها به طور کلی و جزئی می‌توانند مبنایی برای حقوق شهروندی کودکان در نظر گرفته شوند که تاکنون به صورت جزئی مورد توجه قرار نگرفته است.

علاوه بر حق مراقبت و سلامت، حق آرامش و آسایش در خانواده یکی دیگر از نیازهای اساسی و حقوق شناخته شده کودکان به عنوان شهروندان است که البته به طور مشخص، ناشی از رفتار والدین در خانواده است. بنابراین هنگامی که خانواده‌ها، با کلام زیبا و خوشرویی با یکدیگر روبه‌رو می‌شوند، همین رفتار می‌تواند باعث آرامش و سلامت رفتاری کودک شود. این مسئله در آیات قرآنی نیز ریشه دارد. به طوری که برخی آیات با تشبیه محیط خانواده و حتی فلسفه ازدواج به «محل آسایش و آرامش»، نقش تأثیرگذار آن بر پرورش فرزندان شایسته را مورد تأکید قرار داده‌اند. آیه شریفه زیر به همین مسئله نیز اشاره می‌کند و می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَقِرُونَ» (روم، ۲۱)؛ و از نشانه‌های او این که همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید، تا در کنار آنان آرامش یابید، و در میانتان مودت و رحمت قرار داد، در این نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند.

به همین دلیل، در سیره رضوی، اعتدال و رفتار توأم با حسن رفتار یکی از ویژگی‌های اساسی والدین برای تربیت و پرورش فرزند است. اما رضا (علیه السلام) می‌فرمایند: «اگر مؤمنی خشمگین شود عصبانیت، وی را از طریق حق بیرون نمی‌برد و اگر شادمانی یابد این خرسندی وی را دچار باطل نمی‌سازد و چون به اقتداری می‌رسد بیشتر از آنچه حق دارد، نمی‌گیرد» (علی بن موسی، ۱۴۰۵ ق: ۱۴). امام رضا (علیه السلام) هم در کلام و رفتار و هم در سیره عملی خویش بر وجود آرامش و آسایش در خانواده به عنوان یکی از حقوق اساسی کودکان تأکید می‌کرد. چنانکه روایت شده ایشان در راستای تقویت عواطف و تکریم شخصیت حاضران در خانه و در جمع معاشران بسیار نیکو رفتار می‌کرد تا بتواند الگویی برای دیگران باشد. ابراهیم بن عباس می‌گوید: «هرگز شخصیتی برتر از امام رضا (علیه السلام) ندیدم. هرگز پای خویش را مقابل همنشین خویش، دراز نمی‌کرد و پیش از او تکیه نمی‌داد. به خدمتگزاران دشنام نمی‌گفت، صدایش به خنده بلند نمی‌شد و همواره با

غلامان و زبردستان خود، کنار سفره غذا می نشست» (اربلی، ۱۴۲۱ق، ج ۲: ۲۴۷). به نظر می رسد در نظر گرفتن رفتارهای نیکو در میان اعضای خانواده و برقراری آسایش، آرامش و رفتارهای شایسته می تواند الگویی برای تغییر رفتار کودکان به سمت زندگی مسالمت آمیز و توأم با احترام با دیگران باشد.

۲-۴. حق رفتار محبت آمیز و توأم با کرامت

رفتارهای سرشار از محبت و وفاداری یکی از نیازهای اساسی در حقوق شهروندی اسلامی برای کودکان است که این امر نیز می تواند توسط والدین دنبال شود. توضیح اینکه، گاهی والدین در مقابل اصرار زیاد کودکان بر خواسته ای غیر معقول یا غیر ممکن، رفتاری تند و نامناسب ابراز می کنند؛ ولی حتی در چنین موقعیتی رفتار محبت آمیز مناسب تر و مؤثرتر است. امیه بن علی نقل می کند: در سالی که امام رضا علیه السلام حج به جای آورد و سپس به خراسان رفت، من در مکه همراه امام علیه السلام بودم و امام جواد علیه السلام نیز همراهش بود. امام علیه السلام با خانه کعبه وداع کرد. وقتی طوافش تمام شد، به طرف مقام [ابراهیم] رفت و در آنجا نماز گزارد. جواد علیه السلام که خردسال بود، بر دوش موفق (غلام حضرت) طواف داده می شد. جواد علیه السلام به طرف حجر اسماعیل رفت، در آنجا نشست و این امر مدتی طول کشید. موفق به او گفت: جانم به فدایت باد، برخیز. او فرمود: بر نمی خیزم تا وقتی که خدا بخواهد و در چهره اش غم نمایان شد. موفق خدمت امام رضا علیه السلام آمد و گفت: جانم به فدایت باد، جواد علیه السلام در حجر نشسته، بر نمی خیزد. امام رضا علیه السلام به طرف جواد علیه السلام آمد و فرمود: برخیز، ای حبیب من. جواد علیه السلام فرمود: چگونه برخیزم، در حالی که شما با کعبه چنان وداع می کنید که گویا هرگز به سویش باز نمی گردید! [برای بار سوم] امام رضا علیه السلام فرمود: برخیز، ای حبیب من. جواد علیه السلام برخاست (علی بن موسی، ۱۴۰۵ق: ۴۱۵)؛ از این حدیث سرشار از صبر و متانت درمی یابیم که امام رضا علیه السلام در مقابل اصرار جواد علیه السلام هرگز به او تندی نکرد و با دعوت وی به آنچه به صلاح است، درس ادب و نزاکت را به وی آموزش داده بود. به طور مشخص، استفاده از جملات محبت آمیزی چون «قم یا حبیبی» و تکیه بر صبر و حوصله، فرزند خردسالش را چنین آموزش می داد که در برابر

مقاومت دیگران با رفتارهای مبتنی بر گفت‌وگورفتار نماید.

به علاوه اینکه، بی شک هر انسانی در هر مقطع سنی، با توجه به برداشتی که از ارزش و منزلت خویش دارد، برای خود احترام و شخصیت قائل است. هر انسانی خود را دوست دارد و دوست دارد که مورد احترام دیگران واقع شود. کودک و نوجوان نیز هر چند به رشد اجتماعی و عقلانی کافی نرسیده است؛ اما برای خود احترام قایل است. بدین دلیل رفتار احترام‌آمیز والدین و مربیان نقش مؤثری در تربیت و رشد او دارد. علامه مجلسی در کتاب بحارالانوار نقل می‌کند: «امام رضا (علیه السلام) برای جواد (علیه السلام) احترام بسیار قائل بودند و از این شیوه مؤثر در تربیت فرزند بسیار بهره می‌برد. محمد بن ابی‌عباد که به تصویب فضل بن سهل امور نگارش حضرت رضا (علیه السلام) را به عهده گرفته بود، می‌گوید: حضرت رضا (علیه السلام) همواره از فرزند بزرگوارش محمد با کنیه [که نزد عرب علامت بزرگداشت و احترام است] نام می‌برد و می‌فرمود: ابوجعفر به من چنین نوشت و من به ابوجعفر چنین... با آنکه امام جواد (علیه السلام) در مدینه به سر می‌برد و کودکی بیش نبود، حضرت رضا (علیه السلام) وی را بسیار احترام می‌کرد و نامه‌هایی که از حضرت جواد به وی می‌رسید، با کمال بلاغت و نیکویی پاسخ می‌داد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲: ۴۵۶). بدین ترتیب، از منظر حقوق شهروندی و توصیه برای کودکان، فرهنگ رضوی، فرهنگ و جهان‌بینی محبانه است. امام رضا (علیه السلام) فرمودند: «و اجمل معاشرتک مع الصغیر والکبیر» (نوری، ۱۴۰۷ق، ج ۸: ۳۵۴)؛ با کوچک و بزرگ معاشرت نیکو داشته باش. همچنین، امام رضا (علیه السلام) از پدران‌ش نقل کرده است که رسول خدا ﷺ فرمودند: «خَمْسٌ لَا أَدْعُهُنَّ حَتَّى الْمَمَاتِ الْأَكْلُ عَلَى الْحَضِيضِ مَعَ الْعَبِيدِ وَرُكُوبِي الْجَمَارِ مُؤَكَّفًا وَحَلَبَ الْعَنْزِ بِيَدِي وَ لُبْسُ الصُّوفِ وَ التَّسْلِيمُ عَلَى الصَّبِيَّانِ لِتَكُونَ سُنَّةً مِنْ بَعْدِي» (ابن بابویه، ۱۳۷۰: ۵۴)؛ پنج چیز را تا آخر عمر رها نخواهم کرد: و سلام کردن بر کودکان تا بعد از من و سنتم رسم باشد.

۲-۵. آموزش دوستی و امید به آینده

امیدبخشی به انسان و توسل به زندگی مطلوب و سعادت‌مند در آینده یکی از نقاط برجسته آموزه‌های اسلامی و رضوی است. به نظر می‌رسد پرورش این روحیه در کودکان می‌تواند حقوق شهروندی آنان را در حوزه‌های مختلف قابل حصول بداند و کودکان را به تلاش و کوشش برای رسیدن به حقوق خویش جسر نماید. مطابق فرهنگ رضوی، می‌توان به کلام و رفتار امام رضا (علیه السلام) اشاره نمود که در تبیین کمال عقل، ۱۰ ویژگی عینی و مصداقی را معرفی می‌کند: «عقل هیچ انسان مسلمانی تمام نمی‌شود، مگر آنکه ۱۰ ویژگی در آن باشد؛ نیکی از او امید رود، از شر او در امان باشند، نیکی اندک از دیگران را زیاد شمارد، نیکی زیاد از خود را اندک به حساب آورد، از درخواست حاجت مردم خسته نشود، در سراسر عمر خود از دانش اندوزی خسته نشود، فقر در راه خدا در نزد وی محبوب‌تر از غنی باشد، خواری در نزد خدا از عزت در پیش دشمنان خدا را بیشتر دوست بدارد، گمنامی را بیشتر از شهرت دوست دارد و دهمین ویژگی و چه دانی که آن چیست؟ سؤال شد: دهمین ویژگی چیست؟ فرمود: اینکه هیچ کس را نبیند، مگر آنکه بگوید: او بهتر از من و پارسا‌تر از من است...» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۴۴۳).

محبت و جلوه‌های آن یعنی دوستی و عشق‌ورزی، بخش مهمی از این امیدبخشی و زندگی توأم با حسن خلق محسوب می‌شود. به همین ترتیب، رفتارهای محبت‌آمیز در سیره امام رضا (علیه السلام) از راه‌های دیگری نیز حاصل می‌شود که از جمله داشتن دوستان زیاد و گشاده‌رویی در میان جامعه است. از حضرت رضا (علیه السلام) پرسیدند بهترین آسایش در دنیا چیست؟ می‌فرماید: «وسعت منزل و زیادی دوستان» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۱: ۱۷۷). در همین راستا، امید به آینده و پرورش روحیه انتظار یکی از نقاط روشن و امیدبخش در فرهنگ رضوی است که حقوق آینده شهروندان را نیز مورد توجه قرار می‌دهد. امام رضا (علیه السلام) به مناسبت‌های گوناگون روح اندیشیدن به آینده و ایمان به آینده‌ای روشن را در وجود یاران خود زنده می‌کرد و می‌فرمود: «الْحُجَّةُ الْقَائِمُ الْمُنتَظَرُ فِي غَيْبَتِهِ الْمُطَاعُ فِي ظُهُورِهِ لَوْ لَمْ يَبْقَ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا يَوْمٌ وَاحِدٌ لَطَوَّلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ ذَلِكَ الْيَوْمَ حَتَّى يَخْرُجَ قَيْمًا لِأَرْضٍ عَدْلًا كَمَا مَلَأَتْ جَوْرًا» (ابن بابویه قمی، ۱۳۹۵ ق، ج ۲: ۳۷۲)؛ حجت قائم که در غیبتش

انتظار او را کشند و در ظهورش مطاع باشد، اگر از دنیا مگر یک روز باقی نمانده باشد، خدا همان روز را طولانی می‌نماید، تا ظهور کند و زمین را پر از عدالت کند؛ همان‌گونه که از ستم پر شده است.

نتیجه‌گیری

حقوق شهروندی در اسلام دارای وجوه تمایز خاصی با حقوق شهروندی مطرح شده در غرب و آموزه‌های عرفی است. بدین معنا که تکیه بر آموزه‌های شرعی، تکیه بر وحدانیت و خداپرستی، معنویت‌گرایی و توأمانی اخلاق و تربیت انسانی باعث شده تا شکل خاصی از حقوق شهروندی شکل بگیرد. حقوق شهروندی هر چند مفهومی جدید است، اما شناسایی عناصر و مؤلفه‌های آن در آیات و روایات چندان دشوار نیست. زیرا تأکید بر عدالت، آزادی، برابری و مسئولیت‌های شهروندی در آیات و روایات، سیره رسول گرامی اسلام و امامان معصوم (علیهم‌السلام) از جمله امام رضا (علیه‌السلام) قابل مشاهده است. بررسی حاضر نشان داده است که کرامت محوری و حق احترام و رفتار محبت‌آمیز، حق بهداشت و سلامت جسمی، توجه به صفات نیکو و رفتارهای دوستانه و مهربانانه، دوستی و محبت و امید به آینده همگی در سیره رضوی موج می‌زند؛ بنابراین هنگامی که یک نظام فکری بر مبنای دین و آموزه‌های دینی و نشأت گرفته از کلام معصوم (علیه‌السلام) همه حقوق کودکان از دوران بارداری، نوزادی، کودکی، نوجوانی و حتی سنین بزرگسالی را به صورت توأمان (حقوق و مسئولیت)‌های والدین و فرزندان در نظر می‌گیرد، می‌توان یک الگوی کاملی از حقوق شهروندی تلقی شود که می‌تواند در قالب اسناد الزام‌آور حقوقی و در اعلامیه‌های حقوق شهروندی اسلامی درباره کودکان مورد استفاده قرار گیرد. از این نظر، حقوق شهروندی کودکان در اسلام با تکیه بر سنت رضوی هم در حیطة نظری و هم در حیطة عملی دارای عناصر و نشانه‌هایی است که برخلاف اسناد بین‌المللی که به صورت کلی به این مسئله می‌پردازند، به صورت جزئی و در قالب رفتارهای عملی آن را نشان می‌دهد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- ابن بابویه قمی، محمد بن علی. (۱۴۲۶ق). *عیون اخبار الرضا*. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات. _____.
- _____ (۱۴۱۳ق). *من لایحضره الفقیه*. قم: جامعه مدرسین.
- _____ (۱۳۷۰). *علل الشرایع*. قم: نشر اسماعیلیان.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۴۲۱). *کشف الغمّه*. قم: انتشارات الشریف الرضی.
- آشتیانی، میرزا احمد. (۱۳۶۳). *طرائف الحکم یا اندرزهای ممتاز*. چاپ سوم. تهران: کتابخانه صدوق.
- امامی، سیدحسن. (۱۳۷۲). *حقوق مدنی*. ج ۴. چاپ نهم. تهران: نشرات اسلامی.
- حرّ العاملی، محمد بن الحسن. (۱۴۰۹ق). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: مؤسسه آل البیت (علیهم السلام) لإحیاء التراث.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴ق). *تحف العقول*. تصحیح علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین.
- حلّی، نجم الدین جعفر. (۱۳۵۹). *شرایع الاسلام فی المسائل الحلال والحرام*. قم: نشر اسماعیلیان.
- خطیبی، حسین. (۱۳۹۱). «نقش محتوای آموزشی اسلامی در درونی شدن ارزش های اسلامی». *مجله معرفت*. ۲۱ (۱۷۹). صص: ۱۸-۱.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۶۵). *لغت نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شهید ثانی، زین الدین. (۱۳۸۰). *مسالك الافهام*. قم: نشر اسماعیلیان.
- عطاردی، عزیز الله. (۱۳۶۵). *مسند الامام الرضا*. مشهد: کنگره جهانی امام رضا (علیه السلام).
- _____ (۱۴۱۳ق). *مسند الامام الرضا (علیه السلام)*. بیروت: انتشارات دارالصفوة.
- علی بن موسی (علیه السلام). (۱۴۰۵ق). *فقه الرضا منسوب به امام علی بن موسی (علیه السلام)*. تحقیق مؤسسه آل البیت الاحیاء التراث. مشهد: کنگره جهانی امام رضا (علیه السلام).
- فصیح رانندی، منصوره. (۱۳۹۸). «مصدق های حقوق معنوی کودک در سیره رضوی و نظام حقوقی ایران». *فصلنامه فرهنگ رضوی*. ۷ (۳). صص: ۸۷-۱۱۱.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۳۷۲). *راه روشن (ترجمه المحجة البيضاء)*. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۵۹). *اصول کافی*. قم: اسماعیلیان.
- کیانوش، محمود. (۱۳۹۰). *شعرزبان کودکی انسان*. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- گای، ماری. (۱۳۹۰). *شهر وندی در تاریخ اندیشه غرب*. ترجمه عباس باقری. تهران: نشر فرزانه روز.
- لنگرودی، محمد جعفر. (۱۳۸۱). *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*. تهران: نشر گنج دانش.
- مجلسی، مولی محمدباقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۷۷). *میزان الحکمه*. قم: دارالحديث.
- مهرپور، حسین. (۱۳۹۲). *نظام بین المللی حقوق بشر*. تهران: انتشارات اطلاعات.

- مظفری، حسن. (بی تا). معارف رضویه. مشهد: انتشارات صحافیان.
- نجفی، محمد حسن. (۱۳۷۹). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. تصحیح سید ابراهیم میانجی. تهران: مکتبه الاسلامیه.
- نوری، میرزا حسین (محدث نوری). (۱۴۰۷ق). مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل. قم: موسسه آل البيت علیهم السلام.
- هاشمی، نادیا. (۱۳۹۴). آموزش، سرمایه انسان هاست. اصفهان: انتشارات کنکاش.
- Bosniak, L. (2008). The Citizen and the Alien: Dilemmas of Contemporary Membershi. Princeton: Publisher Princeton University Press.
- Cullen, H. (1993). Education rights or minority rights? International Journal of Law, Policy and the Family, 177-143 ,(2)7.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی